

*А.Ю. Скрипник
(м. Кам'янець-Подільський)*

ДИСЛОКАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПОДІЛЛІ наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

В статті розглянуто становище краю як району військового розташування та опорного пункту російських військ. Досліджено становлення і формування системи військового адміністрування як головного чинника зміцнення імперської присутності на Поділлі.

Ключові слова: *Поділля, війська, рекрутська повинність, поділи Польщі, Російська імперія.*

В статье рассмотрено положение края как района военного расположения и опорного пункта российских войск. Исследовано становление и формирование системы военного администрирования как главного фактора укрепления имперского присутствия в крае.

Ключевые слова: *Подолье, войска, рекрутская повинность, разделы Польши, Российская империя.*

The paper considers the situation in the region as a strongpoint of Russian military forces. Formation and development of the system of military administration as the main factor of imperial presence in Podillia has been investigated.

Keywords: *Podillia, army, recruiting duty, divide Poland, Russian Empire.*

Серед достатньо широкого спектра історичної проблематики, яка розглядає процеси входження Правобережної України і, зокрема Поділля, до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст., у поле зору дослідників не часто потрапляють питання, присвячені вивченню ролі та значення російської армії як діючого державного інституту, спрямованого на втілення їх у життя. Варто звернути увагу не тільки на ті суто силові функції, які армійські частини повинні були виконувати за своїм безпосереднім призначенням, а й на збройні сили як на один із причинних факторів початку системних змін в адміністративному, політичному та частково соціальному становищі місцевого населення на Поділлі.

На початку XVIII ст. Кам'янець-Подільський став одним з великих і потужних міст на Правобережній Україні. З 1670 р. до численних державних пільг, якими місто вже володіло, додалися ще й шляхетські привілеї та можливість делегувати своїх представників до Сейму Речі Посполитої. Щоправда, останні не мали права голосу, а були лише спостерігачами. Такий статус ставив Кам'янець в один ряд із Краковом, Варшавою, Любліном та Львовом.

Динамічно розвивалися торгівля і ремесла, зростала кількість населення, вдосконалювалася соціальна інфраструктура.

Разом із тим місто залишалося важливим опорним пунктом у військовій структурі Польщі, а з другої половини XVIII ст. ще більше посилило свою стратегічну значущість. Внутрішнє протистояння шляхти після смерті короля Августа II, селянські повстання 1750 і 1768 рр., дії Барської конфедерації стали причинами модернізації оборонних споруд кам'янецької фортеці і самого міста. Було збільшено особовий склад гарнізону, запаси зброї і продовольства. На початку 1793 р. польський гарнізон кам'янецької фортеці нараховував майже 3000 вояків, який у поєднанні з потужними укріпленнями набув винятково важливого значення¹.

У ході загального процесу ліквідації Польщі як незалежної держави 21 квітня 1793 р. відбулася здача фортеці і міста Кам'янця-Подільського польським комендантом А. Злотницьким російському генералу В. Дерфельдену. Ці події детально описані відомим подільським істориком Е. Сіцінським на основі спогадів сучасників. Однак у цій статті хотілося б акцентувати увагу саме на початку російської військової присутності у місті. Відомо що, «о 12 годині дня А. Злотницький приніс присягу [...] і передав ключі від фортеці і міста В. Дерфельдену. Перед дверима костелу був вишикуваний гарнізон з офіцерами, який одразу ж теж присягнув на вірність імператриці». Ймовірно, польські, а точніше — новоспечені російські солдати стояли не перед входом до Кафедрального костелу, а швидше за все на площі біля Тріумфальної арки. А за свідченнями автора, «офіцери чомусь підписували присяжний лист у приміщенні гауптвахти» окремо від своїх підлеглих.

Відомо, що о другій годині того ж дня крізь Руську браму «до міста входять два батальйони Катеринославського піхотного полку, а ще два розташувалися на Руських фільварках. Цей полк перебував у Кам'янці всього три дні (до 24 квітня) і був передислокований до Летичева. Йому на зміну прибули два батальйони Чернігівського піхотного полку», — пише Е. Сіцінський².

Насправді, ці військові підрозділи мали не зовсім такі назви, як зазначив Е. Сіцінський. А саме: елітний 1-й Лейб-Гренадерський Катеринославський Імператора Олександра II полк (таку повну назву носило це формування з 1909 р.) з 1785 р. називався Катеринославським гренадерським полком. За наступні 30 років його назва періодично змінювалася: з 1797 р. — 15 Єгерський полк; із січня 1798 р. — Псковський гренадерський полк, із жовтня того ж року — Гренадерський генерал-майора фон-дер-Остена-Сакена; через рік — Гренадерський генерал-майора Паліцина; в березні 1801 р. — знову Катеринославський гренадерський; із 1814 р. — 14 Гренадерський єгерський полк³. Тому неточність Е. Сіцінського, а потім і тих дослідників, які на нього посилалися, можна зрозуміти.

Щодо 29-го Піхотного Чернігівського генерал-фельдмаршала Дібіча Забалканського полку (таку назву він мав з 1864 р.), який прийшов на зміну катеринославцям, то він із 1762 до 1796 рр. називався Піхотний генерал-майора Олександра Бібікова⁴. Хоча у своїх рапортах і звітах генерали продовжували

іменувати його «чернігівським полком», що з точки зору бюрократичного листування було неправильним і порушувало норми військової звітності.

Крім цих двох полків, безпосередньо біля міста у той період перебували два батальйони зі складу Єгерського корпусу: 2-й під команду прем'єр-майора Шпармана і 3-й — майора С. Мосолова. На початку 1793 р. ці частини «стояли на квартирах» у районі містечка Муровані Курилівці, тому за наказом Дерфельдена дуже швидко опинилися на околицях Кам'янця для підсилення угруповання на випадок штурму⁵.

Звертає також на себе увагу подальша швидка ротація вищезгаданих підрозділів. Чому вони так часто змінювали один одного? На це було декілька причин. По-перше, Катеринославський гренадерський полк мав у своєму складі чотири батальйони (п'ятий батальйон був доданий у 1795 р.) загальною кількістю не менше, ніж 4000 солдат і офіцерів. Це пояснюється тим, що до його складу у 1791 р. був приєднаний майже весь Московський гренадерський полк. Відповідно для такого великого підрозділу просто не вистачало облаштованих будівель для повного розташування на території міста, де господарем був місцевий польський гарнізон, який розміщувався у зручних Вітових казармах. Тому командування вирішило вивести цей полк у більш придатний населений пункт. Вибір випав на Лютичів. Саме там знаходилася штаб-квартира В. Дерфельдена, крім того, ще працювало земське управління Подільського воєводства та частина керівних структур проросійської конфедерації. 27–28 квітня ці установи були скасовані, а влада була передана до рук земських суддів під контролем російських військових⁶.

По-друге, своїми діями комендант А. Злотницький викликав довіру як новоспечений підданий і гарнізонний начальник, тому на той момент двох батальйонів чернігівців було цілком достатньо для забезпечення російської військової присутності в місті. По-третє, не було ніякого сенсу довго тримати біля міста два вищезгаданих єгерських батальйони, і їх повернули на свої старі квартири — до Мурованих Курилівців.

Однак уже через рік, зважаючи на пропольські настрої у краї, російське командування почало підсилювати корпус графа І. Салтикова, що перебував на кордоні з Молдовою і Валахією. 1 серпня 1794 р. у район Кам'янця був перебазований Новоінгерманландський піхотний (пізніше — мушкетерський) полк, який став табором біля с. Супруньківці. Таке переміщення передбачало не відпочинок, а «наближення до потенційних революційних центрів». Полк зарахували до бригади генерал-майора графа Шембека, яка входила до загону генерал-майора Толстова. Крім піхотинців, у ньому перебували два донських козачих полки Грекова і Мешкова, які виконували прикордонні функції по Дністру, виловлюючи дезертирів і селян-утікачів, Тверський карабінерний полк та 12 гармат польової артилерії.

На початку листопада починається стягування військ ближче до Кам'янця. Новоінгерманландський полк вийшов зі свого літнього табору і зупинився на зимових квартирах на околицях міста. «Звідси 1-ша рота перейшла до м. Могилева на Дністрі для несення караульної служби; а в Кам'янець-Подільський на

караул заступали роти, які стояли неподалік від міста, по черзі з Чернігівським полком, по тижню кожний»⁷. На той час місто нагадувало фортецю, що очікує раптового нападу невідомого ворога з невідомого напрямку. Особливо посилено охоронялися в'їзні брами, фортеця, провіантські та продовольчі склади, штаби полків і квартири військових начальників.

Одразу ж після проголошення та опублікування 27 березня 1793 р. відомого маніфесту Катерини II про другий поділ Польщі генерал М. Кречетніков наказав новопризначеним губернаторам приступити до виконання своїх обов'язків. Разом з Ізяславською та Брацлавською губерніями, де тривав процес формування цивільних установ, почало існувати окреме військово-територіальне утворення — Кам'янецька область. Географічне розташування м. Кам'янця-Подільського, ядром якого був Кам'янецький замок, передбачало насамперед його використання як важливого стратегічного військового об'єкта, і тільки потім як адміністративного центру. Подібної думки дотримувалися дослідники Поділля на початку XX ст. «Територія Подільського воєводства була частково приєднана до Ізяславської та Брацлавської губерній... Кам'янець залишився тільки фортецею», — писав В. Гульдман⁸. «Столиця Поділля — Кам'янець залишилася тільки фортецею», — констатував Е. Сіцинський⁹. У Військовій енциклопедії за редакцією К. Величка зазначено: «У 1796 році Кам'янець був зарахований до штатних фортець як кінцевий опорний пункт на південно-західному кордоні»¹⁰. Станом на 1799 р., на її озброєнні перебувало 175 гармат.

Упродовж 1793–1800 рр. складено й відправлено до Сенату історичні описи і детальні плани Кам'янця та його околиць. При потребі передбачалося їх використання у військових цілях¹¹. Військовий комендант, а згодом намісник, мали широкі повноваження, що дозволяло контролювати практично всі сфери життя області.

Після третього поділу Польщі 1795 р. Катерина II зрозуміла, що процес загарбання нових земель закінчився. Для закріплення російської присутності в регіоні потрібно створювати сталі адміністративні одиниці. Подальше становлення та розвиток адміністративних органів влади на Поділлі тривали згідно з відомим «Положением о губерніях» 1775 р. Пункти 89 та 90 розділу IV чітко регламентували одну з форм управління — намісництво¹². Прикордонний статус, сусідство потенційно вороже налаштованих держав, що тягнуло за собою розташування великої кількості російських військ, далеко не толерантне ставлення місцевого населення до нової влади підштовхували самодержавство до подальшого закріплення на новоприєднаних територіях військово-адміністративної форми управління.

Урядовий Сенат указом від 4 червня 1796 р. оголошує про офіційне «...відкриття присутніх місць Подільського намісництва у місті Кам'янці-Подільському»¹³. Очевидно, що інститут намісництва було запроваджено не випадково. Його головним завданням було, використовуючи повноваження намісника, зміцнити (закріпити) російську присутність у краї. У разі непередбачених обставин на Поділлі утримувався військовий контингент, який був головним гарантом «тиші та спокою».

Призначений на посаду подільського намісника генерал М. Вердеревський¹⁴ розпочав комплектування адміністративних установ, що розташувалися у Кам'янці-Подільському. Структурна розбудова мала такий вигляд: управлінсько-виконавчий орган — намісницьке правління — на чолі з намісником і двома радниками¹⁵. Намісник керував міською та повітовою поліцією, армійськими частинами й гарнізонами, наглядав за запасами продовольства, стягненням податків, мав вплив на судові установи (призупинення виконання вироку — *A.C.*).

Наприкінці 1796 р. імператором Павлом I затверджено розпис усієї армії імперії на дивізії з визначенням полкам їх постійних місць дислокування (квартир), призначенням шефів полків, командирів полків та інспекторів кавалерії¹⁶. На початку 1797 р. у Кам'янці-Подільському розташовувалися: Володимирський мушкетерський полк під командуванням військового губернатора Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанта О. Беклешова та Новоінгерманландський мушкетерський полк генерал-майора Єрмолова, що входили до складу 7-ї Української дивізії під командуванням генерал-фельдмаршала графа Румянцева-Задунайського.

Володимирський полк став мушкетерським наприкінці листопада 1796 р., а до цього часу він називався 1-м Пермським полком. Надалі його назва залежала від того, хто перебував на посаді військового коменданта Кам'янця-Подільського: з квітня 1798 р. — Мушкетерський генерала від інфантерії графа Гудовича 2-го; з червня 1800 р. Мушкетерський генерала від інфантерії Розенберга; з березня 1801 р. — став знову Володимирським мушкетерським¹⁷. Цей полк-старожил розміщувався на території Подільської губернії до початку війни 1812 р.

За штатними розписами, кожний із полків складався з двох батальйонів, які, у своєю чергою — з однієї гренадерської і п'яти мушкетерських рот. Загальна кількість, відповідно становила 2363 солдати і офіцери¹⁸.

У разі тимчасової відсутності чи послаблення зовнішніх загроз головним завданням цих військ була «охорона спокою у краї». Полкам і бригадам було наказано постійно знаходитися у стані готовності. Вся полкова артилерія разом з обслугою і боєзапасом була розподілена по батальйонах, а не перебувала біля штабу, як це практикувалося у мирний час. На війська були покладені функції спостереження за польською шляхтою з метою запобігання агітації, утворення озброєних загонів та недопущення зібрань, у результаті чого армія почала виконувати адміністративно-поліційні обов'язки, що стало початком і причиною зростання напруження у відносинах між місцевим населенням та військами.

Водночас, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію в Європі наприкінці XVIII ст., полки знаходилися в постійному очікуванні наказу на виступ у похід. У більшості частин відбувалася постійна ротація особового складу з метою його якісного покращення. Тобто, солдат, які були визнані нездатними до «польової служби» за станом здоров'я, відсиляли у гарнізони внутрішніх губерній, а на їх місце прибували нові рекрути.

На початку 1799 р. 70-тисячна російська армія у складі трьох корпусів рушила у північну Італію. З тих військ, що були готові до походу, але зали-

шилися на західних кордонах Російської імперії, сформували дві армії. Друга армія під командуванням генерала від інфантерії графа І. Гудовича нараховувала понад 36 тисяч вояків і розташовувалася по лінії від Бреста-Литовського до Дністра. Два корпуси — так званий «Лівий» під начальством генерала від кавалерії Міхельсона, і «Правий» під орудою самого І. Гудовича — склалися з полків Української і Дністровської інспекцій зі штабом у Кам'янці-Подільському. Окремий корпус генерал-лейтенанта барона Шюца кількістю 4500 солдат, був розташований уздовж річки Дністер¹⁹.

Загальний стан й умови перебування цього угруповання на території Поділля наприкінці XVIII — на початку XIX ст. стали відображенням тих змін, які відбувалися у керівництві держави та його бачення розвитку армії й військової доктрини як такої. Недолугі військові реформи Павла I змушений був виправляти його син Олександр, як-от: повернення старих назв полкам, корегування кількості особового складу, відновлення полкової артилерії, заміна прусського обмундирування на нові зразки, більш досконале спорядження та зброя. На початку XIX ст. більшість полків мали вже по три батальйони, укомплектовані за штатами військового часу.

Російську імперію на початку XIX ст. очікувала ціла низка малих і великих військових конфліктів та війн. Різке збільшення витрат на армію та її оснащення негативно відобразилося на соціально-економічному стані населення Поділля. Російська імперія не принесла мешканцям краю якісно нового суспільного устрою, а натомість запровадила рекрутську повинність, збільшила податки і військові збори, а постійна присутність армії стала частиною механізму пригноблення.

¹ *Сицинский Е.И.* Город Каменец-Подольский — историческое описание. — К.: Тип. Кульженко, 1895. — С. 64.

² Там же. — С. 66.

³ Гренадерские и пехотные полки. Справочна книжка Императорской Главной Квартиры. — Изд. 2-е. Исправлено и дополнено под ред. В.К. Шейка. — Санкт-Петербург: Тип. В.Д. Смирнова, 1909. — С. 25.

⁴ Энциклопедия военных и морских наук / Под редакцией генерала от инфантерии Леера. — Т. 8. — Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1897. — С. 278.

⁵ *Мосолов С.И.* Записки отставного генерал-майора Сергея Ивановича Мосолова. История моей жизни // Русский архив. — 1905. — № 1.

⁶ *Кречетников М.Н.* Выписка из журнала (1793 г.) // Русский архив. — 1880. — Кн. 3, вып. 5. — С. 355.

⁷ История 10-го пехотного Новоингерманландского полка / Сост. пол-к Пирожников. — Тула, 1913. — С. 49.

⁸ *Гульдман В.К.* Памятники старины в Подолии (Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии). — Каменец-Подольский: Изд. Подольского губернского статистического комитета, 1901. — С. 201.

⁹ *Сицинский Е.И.* Указ. соч. — С. 69.

¹⁰ Военная энциклопедия / Под ред. К.И. Величко. — Т. 12. — Москва: Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1913. — С. 325.

¹¹ *Петров М.Б.* Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історичні джерела). — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. — С. 75, 149.

¹² Полный свод законов Российской империи (Далі — ПСЗ). — Отд. 1. Т. 23. — Санкт-Петербург, 1830. — № 17 090.

¹³ Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 228, оп. 1, спр. 2, арк. 61.

¹⁴ Рапорт генерал-майора П.М. Голицына генерал-порутчику Ф.Ф. Щербатову от 14 апреля 1774 г. Об офицерах, отличившихся в битве [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.orenburg.ru/culture/encyclop/tom2>.

¹⁵ *Щерба Т.О.* Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 8–9.

¹⁶ ПСЗ. — Отд. 1. Т. 24. — № 17 606.

¹⁷ Гренадерские и пехотные полки. — С. 103.

¹⁸ ПСЗ. — Отд. 1. Т. 43, ч. 1: Книга штатов. — К № 19 420. — Табл. III.

¹⁹ История 10-го пехотного Новоингерманландского полка. — С. 66.